

EESTI KUNSTIAKADEEMIA

Kunstikultuuri teaduskond
Muinsuskaitse ja konserveerimise osakond

Anu Soojärv

MONUMENTAALKUNST EKSTERJÖÖRIS
1960.-1980. AASTATEL EESTIS.
TEHNILINE TEOSTUS JA SÄILIVUSPROBLEMAATIKA

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Hilikka Hiiop, PhD

Maris Mändel MA

Tallinn 2015

Sisukord

SISSEJUHATUS.....	3
1. KUNSTIDE SÜNTEES.....	5
1.1. Kunstide süntees mujal maailmas.....	5
1. 2. Kunstide süntees Eestis.....	9
2. KALEVI SPORDIHALLI PANNOO. JUHKENTALI 12.....	11
2.1 Tehnika ja teostus.....	11
3. PANEELAMUTE OTSASEINA PANNOOD. AKADEEMIA TEE 4, 6, 14, 22.....	15
3. 1. Tehnika ja teostus.....	16
3. 2. Praegune seisukord.....	17
3. 3. Samalaadsed näited.....	17
4. TELESILM. GONSIORI 27.....	22
4. 1. Tehnika ja teostus.....	22
4. 2. Praegune seisukord.....	26
5. RAADIOTUUVI. GONSIORI 21.....	28
5. 1. Tehnika ja teostus.....	28
5. 2. Praegune seisukord.....	29
5. 3. Samalaadsed näited.....	30
6. KERAAMILINE KOMPOSITSIOON. SÜTISTE TEE 21.....	31
6. 1. Tehnika ja teostus.....	31
6. 2. Praegune seisukord.....	32
7. NÕUKOGUDE PERIOODI MONUMENTAALKUNSTITEOSTE SÄILIVUS JA TULEVIKUPERSPEKTIIV.....	35
KOKKUVÕTE.....	39
Absrtact.....	40
KASUTATAUD ALLIKAD.....	41

SISSEJUHATUS

Bakalaureusetöö teema valik sai alguse tähelepanekutest nõukogudeaegse arhitektuuri ja kujutava kunsti koosmõjudest linnaruumis. Olles teemaga vähem tuttav, vaadatakse kunstide sünteesist kui nähtusest sageli mööda, teadvustamata, et tegemist on üht ajastut illustreeriva ilminguga, mille taga peituvad tunnustatud kunstnikud ning arhitektid, eksperimentaalsed ja uuenduslikud võtted ning tehnikad. Teisalt leiab Nõukogude arhitektuuripärand koos sellega seotud monumentaalkunstiga üha rohkem kõlapinda erialaringkondades, teoste restaureerimine ja kultuurimälestistena kaitse alla võtmine on olnud aktuaalne juba mõnda aega. Siiski on paljud kujutava kunsti lisandused jõudnud tänaseks kaduda: ühed ladudesse, teised soojustuskihi alla, kolmandad igavikku. Enam on ohustatud sealjuures eksterjööris paiknevad monumentaalteosed, mis on eksponeeritud ilmastikule ning võivad jääda jalgu kaasaegsetele soojustus- ja viimistlusvõtetele. Antud uurimuses asetub põhirõhk eksterjööris asuvatele kujutava kunsti lisandustele, fookuses on aastatel 1960 – 1980 valminud üksikobjektide tehniline teostus.

Käesolev bakalaureusetöö on jaotatud seitsmesse suuremasse peatükki. Esimene vaatleb kunstide sünteesi kui nähtuse arengut Nõukogude Eesti kontekstis ning mujal maailmas. Teisest kuuenda peatükini on objektipõhiselt lähenetud viiele erinevale monumentaalteosele või teostegrupile, igale objektile pühendub eraldi peatükk. Põhjus, miks uurimisalused teosed valiti eranditult Tallinnast, seisneb vajaduses pääseda objektidele ning neid puudutavatele infoallikatele hõlpsamini ligi. Valitud monumentaalkunsti teosed on omas ajas uuenduslikud, olles teostatud uudseid võtteid rakendades ning eksperimentaalseid tehnikaid katsetades. See tingis ka objektipõhise lähenemise teoste käsitlemisel. Viimane, seitsmes peatükk analüüsib Nõukogude perioodi monumentaalkunsti asetumist tänapäevasse raamistikku ning vaatleb selle tulevikuperspektiive.

Senised uurimistöid on teostatud peamiselt kunstiajaloolisest analüüsist lähtuvalt või osana laiemast teemast. Antud bakalaureusetöö peamine eesmärk on lahata erinevates tehnikates monumentaalteoste tehnilist poolt, mis on siiani vähem uuritud.

Käesolevas uurimistöös on informatsiooni kogumisel enam tuginetud objektide autorite suusõnalistele andmetele. Kunstnikud Valli Lember-Bogatkina, Leo Rohlin, Riho Kuld ja Igor

Balašov, samuti insener Vladimir Filatšuk avasid uurimisaluste taieste valmimise tagamaid ning rikastasid bakalaureusetööd väärtusliku fotomaterjaliga. Olulisteks allikateks osutusid veel kogumik „Konspekteritud ruum“ ning Tallinna suurpaneelilamute otsaseinte pannoode inventeerimise aruanne.

1. KUNSTIDE SÜNTEES

1.1. Kunstide süntees mujal maailmas

Arhitektuuri mõistes kujunes kunstide süntees oluliseks nähtuseks 1940. aastail, mil Teisest maailmasõjast vintsutatud Euroopa ja suur osa Ameerika aladest üritas hingata uues taktis.¹ Tee selleni oli sajandi esikümnenditel sillutanud juba Bauhausi kunstikool Saksamaal, mis propageeris ideed kogukunstiteosest. Bauhausi asutaja, saksa arhitekt Walter Gropius pidas uue arhitektuuri lahutamatuks komponendiks erinevate loominguliste jõudude nagu skulptuur, maal ja teisedki kunstialad koosmõju.² 1940. aastaiks oli moodne arhitektuur võtnud lakoonilise funktsionalistliku kuju ning kunst piirdus reeglina kunstiloomega selle kitsas kontekstis, jättes tavainimese kõrvale. Ajastu, seevastu, nõudis uut lähenemist.³ 1943. aastal avaldas Hispaania arhitekt Joseph Lluis Sert koos kahe kaasautoriga kirjutise „Monumentaalsuse üheksa teesi“. Selles seisis, et inimene vajab linnakeskkonda ning hoonestust enamaks kui pelgalt funktsionaalseks tarvitamiseks. Arhitektuur ja linnaruum võiks pakkuda ka esteetilisi väärtusi ning inspiratsiooni, mis saab teostuda vaid arhitekti, kunstniku, maastikuarhitekti, skulptori jt. koostööl.⁴ Kujutava kunsti linnakeskkonda viimise ning arhitektuuriga sidumisega sooviti luua orgaanilisem suhe kunsti looja ja selle vastuvõtja vahel, olgu kunsti loojaks siis arhitekt, kujutav kunstnik või mõlemad üheaegselt.⁵

Üks mastaapseimatest kunstide sünteesi läbi toimunud eneseväljendustest leidis aset Mehhikos. Seal arenes avaliku ruumi kunst jõudsalt pärast Mehhiko kodanlikku revolutsiooni (1910 – 1917), mil diktaatorliku režiimi kukutamise järel kasvas oluliselt rahva eneseteadvus. Arhitektuur kui riiklik meelisvahend poliitiliste hoiakute etendamiseks leidis rakendust ka siin. Koos kujutava kunsti monumentaalteostega toetas Mehhiko ehituskunst püüdlusi luua midagi ehedat ning mehhikopärast, andes tulemuseks realistliku, narratiivse ja didaktilise laadi, mis meeldis ka massidele. Mehhiko Rahvusliku Autonoomse Ülikooli kompleks, mis

---

1 H. Torrent, On Modern Architecture and Synthesis of the Arts: Dilemmas, Approaches, Vicissitudes. – Docomomo Journal 2010, nr 42, lk 7.

2 B. Bergdoll, L. Dickerman, Bauhaus 1919–1933: Workshops for Modernity. The Museum of Modern Art, New York, lk 27.

3 H. Torrent, On Modern Architecture and Synthesis of the Arts, lk 8.

4 Samas, lk 7.

5 Samas, lk 7.

valmis aastatel 1946 – 1952, sai üheks riigi silmapaistvaks näiteks arhitektuuri ja kujutava kunsti sünteesist. Hoonetekogumi tuntuim ehitis on raamatukogu, mille massiivne maht on ilmetatud Mehhiko ühe suurima monumentaalteosega: peaaegu 4000 ruutmeetrit hõlmav mosaiik kõneleb maa kultuurist läbi aegade.⁶

Arhitektuuriga seotud monumentaalkunstil lasus oluline roll Nõukogude Liidus. 1950. aastate lõpus vahetas iganenud stalinistliku arhitektuuri välja tööstuslikult toodetav modernism. Moodsad lakoonilised pinnad hakkasid viimaks arhitektuuri kõnevõimet tahaplaanile tõrjuma, arhitektuurne retoorika oli aga nõukogude ehituskunsti oluline osa. Lahendusena kerkisid kõikjale liiduvabariikidesse hiiglaslikes mastaapides monumentaalkunsti teosed, mida iseloomustas süžeelisuus, realistlik kujutamislaid ja ülevoolav paatoslikkus. Teematikas domineeris töörahva heroiseerimine, ennastsalgav isamaa-armastus, samuti optimism ning suure kodumaa lõputud võimalused.⁷

1. Mehhiko.

6 L. Cruz, Muralism and Architecture: Art Fusion at Mexico's University City. – Docomomo Journal 2010, nr 42, lk 25-27.

7 K. Kodres, 20. sajandi Eesti arhitektuur. – Sirp 1. III 2002.

<http://www.sirp.ee/archive/2002/01.03.02/Kunst/kunst1-1.html> (vaadataud 11. XII 2014).

2. Mehhiko Riikliku Autonoomse Ülikooli raamatukogu.

3. Minsk, Valgevene.

4. Kaluga, Venemaa.

5. Tirana, Albaania.

6. Minsk, Valgevene.

7. Helsinki, Soome.

1. 2. Kunstide süntees Eestis

Olles Nõukogude impeeriumi üks liiduvabariike, puudutas tööstuslikult toodetava massehituse problemaatika ka Eestit. 1950. aastate lõpus kerkis riiklikus ehituspoliitikas samuti esile kujutava kunsti ja arhitektuuri integreerimise idee. See pidi muutma külmad ja üksluised karphooned inimestele vastuvõetavamaks ning elustama arhitektuuripilti. Vähemtähtis ei olnud ka ehituskunsti retooriline roll. Kunstide süntees tõi fassaadidele ja siseruumidesse arvukalt metallist pannoosid, keraamilisi kompositsioone, vitraaže ja sgrafiitoseid.⁸ Tekkinud nähtus kutsus esile vastakaid arvamusi ning diskussioone toonastes erialaringkondades ja ajakirjanduses. Ühelt poolt nähti selles tagasipöördumist stalinismiaegse ilustamise juurde, mis selleks ajaks juba tugevalt põlu all oli. Teisalt hakati stalinistlike liialduste asemele otsima kaasaegset stiili, mis lisaks kontrasti „lihtsate geomeetriliste mahtude rütmile“ – nii leidis 1959. aastal Leo Gens, pakkudes parimaks lahenduseks dekoratiivskulptuuri või monumentaalmaali.⁹

1960. aastate hakul alanud esimesed katsed seeriaehituse dekoratiivse kujundamise vallas paljastasid uudse aktsiooni problemaatika: esile kerkisid tehnilised küsimused, probleemid materjali kättesaadavusega ning kapitali vähesusega. Seetõttu ilmsid algsete kavandite ja realiseerunud pannoode vahel ka sageli erinevused.¹⁰ Suurpaneelidel otsaseinte dekoreerimine, mis Mustamäel realiseerunud mahust algelt suuremas ulatuses teostuma pidi, suundus kiirelt ummikusse. Monotoonseid seeriaelamuid elustama pidanud taiesed ei õigustanud end, osutudes valmimisel liialt ajakulukakaiks, pidurdades nii paneelidel kiiret kerkimist. Viimases pidi aga peitumagi tööstuslikult toodetud hoonete peamine võlu. Ühtlasi minetades otsaseinte pannoodega varustamine peagi oma kunstilise suunitluse.¹¹ Selles nähti „kohustuslikus korras masinlikku majade pilte täis võõpamist“¹² ning leiti, et halba arhitektuuri ei suuda ka kunstiteos paemaks muuta. Nii rakendati sünteesi hiljem peamiselt unikaalarhitektuuri puhul.¹³ 1960. aastate algul oli väljakujunemata ka kunstide sünteesi organisatoorne pool: arhitektid ei olnud hoonete projekteerimisel monumentaaltaiestest eriti

---

8 K. Kodres, 20. sajandi Eesti arhitektuur.

9 K. Kljavin, Kaasaegsus ja kunstide süntees sotsialistliku modernismi kontekstis 1960. aastate eesti kunstis. Bakalaureusetöö. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia kunstikultuuri teaduskond, 2010, lk 14.

10 E. Põldroos, Linn ja kunst. – Sirp ja Vasar 31. V 1963, nr. 22, lk 6.

11 K. Kljavin, Kaasaegsus ja kunstide süntees sotsialistliku modernismi kontekstis, lk 41.

12 H. Roopalu, Mõnedest linnaehituse probleemidest. – Sirp ja Vasar 18. X 1963. nr. 42, lk 4.

13 K. Kljavin, Kaasaegsus ja kunstide süntees sotsialistliku modernismi kontekstis, lk 42.

huvitatud, kunstniku ja projekteerija vahel puudus koostöö. Sellest lähtuvalt kerkis aina teravamalt päevakorda vajadus organisatsioonilise koordineerituse järele: 1965. aastal loodi Eesti Riikliku Kunstiinstituudi juurde monumentaalkunsti osakond, mis juba õppeprotsessi käigus pidi suunama arhitekti ja kunstnikku tõhusamale koostööle.¹⁴ 1970. – 80. aastad töid endaga kaasa juba enam arenenud teostusbaasi, mitmekesisemad materjalid ning tehnikad, samuti kujunesid välja võimekad monumentalistid nagu Enn Põldroos, Eva Jänes jt.¹⁵

Avaliku ruumi kunst Nõukogude Liidus vajab tugeva retoorilise suunitluse tõttu realistlikku kujutamiski. Ometi valmisid arhitektuuriga seotud taiesed Eestis, mis kuulus ju samuti liiduvabariikide hulka, sageli abstraktse kunsti võtmes või vähemasti tugevasti stiliseeritult. Kui 1980. aastate algul sündis Minskis heroilise süžee metroojaama pannoo, valmis Eestis samal ajal geomeetiline kompositsioon Narva Kreenholmi saarele. Kunstide sünteesi sildi all ning arhitektuuri abiga said Eesti kunstnikud võimaluse viljeleda abstraksionismi ja koguni op kunstist kantud ideid.¹⁶

---

14 K. Kljavin, Kaasaegsus ja kunstide süntees sotsialistliku modernismi kontekstis, lk 42.

15 J. Matvei, Kui kunsti üle otsustasid professionaalid. – Sirp 2. IX 2011. <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c6-kunst/kui-kunsti-uele-otsustasid-professionaalid/> (vaadatud 7. I 2015).

16 K. Kodres, 20. sajandi Eesti arhitektuur.

2. KALEVI SPORDIHALLI PANNOO. JUHKENTALI 12

Kalevi Spordihall Liivalaia, Staadioni ja Herne tänavatega piirnevas kvartalis oli esimene polüfunktsionaalne spordihall Eestis, mille projekteerijaiks Uno Tõlpus, Peeter Tarvas ja Olga Kontšajeva. Kuna hoone valmis aastal 1962, mil uudne modernismieetika soosis monteeritavaid tüüp detaile, uudseid materjale ning läänelikke võtteid, sai spordihall poolsilindrilise kujuga katuse ning keskse kaarja fassaadimahu. Viimasele teostati hoone valmimise aastal kogu pinda hõlmav monumentaalmaal – modernismiajastut illustreeriv idee arhitektuuri ja kunsti sünteesist.¹⁷

2.1 Tehnika ja teostus

Spordihalli panno valmis sgrafiitotehnikas, mis oli 20. sajandil dekoratiiv-ja monumentaalmaalis levinud võte. Itaaliakeelne sõna *sgraffito* ehk välja kraabitud¹⁸ tähistab seinamaalitehnikat, mis koosneb traditsiooniliselt kahest lubjapõhisest krohvikihist. Teineteise peale kantud kihtidest ülemine, peamiselt valge, kraabitakse enne kuivamist soovitud piirkondadest maha. Nii paljastub alumine värviline krohvikihit ning moodustub ornament.¹⁹

Kalevi spordihalli sgrafiito oli Eesti kontekstis üks esimestest antud tehnika näidetest, samuti esindas 180 ruutmeetri taies suurimat seni teostunud sgrafiitot Eestis.²⁰ Sgrafiitotehnikat on kunstnikud kasutanud loominguliselt ning mitmeid antud tehnika alla liigitatud teoseid võib sgrafiitoks nimetada tinglikult. Näitena on kunagises restoranis Tarvas asunud Elmar Kitse panno tõenäoliselt lõigatud esmalt tsementkrohvi ning koloreeritud hiljem.²¹ Kalevi spordihalli panno näol on tegemist üpris traditsioonilise sgrafiitotehnikas teosega: ettevalmistatud pind kaeti esmalt heleda tsementi sisaldava krohviga ning sellele kanti peale teine, pigmenteeritud krohvikihit. Arvestades teose mõõtmeid ja kompositsiooni, kaeti

---

17 T. Ojari, Kalevi spordihall. Muinsuskaitse eritingimused, Tallinn: 2005, lk 3. Tallinna Kultuuriväärtuste Ameti arhiiv.

18 Tehnikaleksikon, Tallinn: Valgus, 1981, lk 454.

19 S. Salema, J. Aguiar, Architecture surfaces conservation: (re)discovering sgraffito in Portugal, lk 2.

20 Aasta, kuu, nädalaga. – Sirp ja Vasar 27. XII 1962, nr. 30, lk 2.

21 H. Hiiop, Ü. Jukk, Tarvase restorani seinapannoo. Päästmine või pääsemine? – Muinsuskaitse aastaraamat 2013, lk 66.

alumine kiht vaid osaliselt punase pealiskihiga, millest lõigati välja soovitud elemendid. Meesfiguuride piirkonnas on mängitud värvi ning sügavusega: esimene hele krohvikiht on pigmenteeritud tumedamaks ning figuuride ümber on avatud nõ must krohv.²²

8. Pannoo võidukavand.
9. Vaheeskiis.
10. Spordihalli pannoo teostunud lahendus.

Sportlasi kujutav figuratiivne kompositsioon sgrafiitol realiseerus Valli Lember-Bogatkina kavandi järgi. Toonase Riigi Kunsttööstuskooli dekoratiivmaali erialal lõpetanud kunstnik

²² Intervjuu Valli Lember- Bogatkinaga, 18. XII 2014, märkmed autori valduses.

pälvis esikoha spordihalli tarbeks korraldatud riiklikul kavandikonkursil. Võidueskiis töösse siiski ei läinud, kuna selle figuurirohke kompositsioon ei sobinud monumentaalteose selgusetatolusega. Bogatkina meenutab, et tugevat vastuseisu algkavandile ilmutas hoone üks arhitekte Peeter Tarvas, kes soovis pannool näha vähem kujutisi. Pärast mitut eelkavandit sai kolmeteistkümnest figuurist neli ning eskiisi võis hakata teoks tegema.²³ Appi kutsus Bogatkina oma toonase hea sõbra kunstniks Margareta Fuksi. Ettevalmistustöödena tegeleti keemialaborites sobivaimate ning vastupidavaimate krohvisegude leidmisega, pigmenteeritud tsementkrohviga valmistasid pinna ette Tallinna Tehnikaülikooli ehituspraktikandid, samuti sportlased kes seda nõ. ühiskondlikus korras tegid. Krohvitud pinda pidevalt tuletõrjemasinate kaasabil niisutades valmiski Eesti kontekstis hiigelpannoo, mille telliskivipunane ning valkjashall toon olid inspireeritud hoone ehitusmaterjalidest, aktsiendina lisandusid taiesele veel tumehall ja must.²⁴ Mart Kalm tõmbab paralleele pannool voogleva võimleja lindi ning ajastul aktuaalse sputnikulennu trajektoori vahele. Samuti tõlgendab ta naisvõimleja figuuri kui ambivalentset sümbolit nii Eesti naisvõimlejate traditsiooni kui vene iluvõimlemise seisukohast. Ka meessportlaste kompositsioonis näeb Kalm Eesti ja Nõukogude Liidu meespallurite edu 1960. aastatel.²⁵ Ehkki Bogatkina suuremat ideoloogilist survet ei mäleta, olles loonud kavandid vaba loomeprotsessi käigus, joonistuvad taiesel välja ajastule omased motiivid ning stilistika, geomeetiline kujutamisaad ja lakooniline kompositsioon illustreerivad ajajärgu taotlusi.

11. Pigmenteeritud tsementkrohvi lõigatud reljeef.

²³ Intervjuu Valli Lember-Bogatkina, 18. XII 2014, märkmed autori valduses.

²⁴ Aasta, kuu, nädalaga. – Sirp ja Vasar 27. XII 1962, nr. 30, lk 2.

²⁵ M. Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2001, lk 300.

12. Meespallurite figuurid pannoo parempoolses osas.

13. Iluvõimleja motiiv

3. PANEELAMUTE OTSASEINA PANNOOD. AKADEEMIA TEE 4, 6, 14, 22

Mustamäe oli esimene suurem modernistlik elurajoon, kuhu kerkisid 1960. algusaastail peaaegu kogu ulatuses tööstuslikult toodetud betoonpaneelidest korterelamud. Ajastule omaste uuenduslike linnaehituspõhimõtete järgi planeeritud linnajaost pidi saama moodne ja ökonoomne esindusrajoon.²⁶ Hõlpsalt ja kiirelt valmivatele paneelilamutele osaks saanud optimistliku lootusrikkuse kõrval kerkis esile ka terav kriitika hoonestuse monotoonsuse teemadel. Sellest johtuvalt kujunes otsus kasutada uute kortermajade elavdamisel kujutava kunsti elemente. Tollasele linnaarhitektile Dmitri Brunsile olevat pärast Kalevi spordihalli panno valmistamist tekkinud idee ka Mustamäel midagi sarnast ellu viia. Olles nõusse saanud spordihalli monumentaalteose ühe autori Valli Lember-Bogatkina, pöördus Bruns Ehituskombinaadi poole. Viimasega kokkuleppele saamine nõudis linnaarhitektilt mõningast veenmisosavust, sest kombinaat pidi paneelidesse sünteesitava kunstiteose pärast oma senist tehnoloogiat muutma. Paneelide tootmine toimus konveierliinil, mille esimesel kuuel postil toimus plastses olekus betooni paneeliks vormimine ning viimasel kolmel välispinna viimistlus killustikupuruga. Selline paneelide tootmise viis oli odav ega nõudnud olulist tehnilist täpsust.²⁷ Dekoratiivpaneelide valmistamisel tuli märksa enam vaeva näha: mitmetest paneelidest moodustuva kujutise loomine nõudis betoontahveldiste hoolikat valimist, iga paneeli eraldi töötlemist. Samuti tuli eelnevalt kasutatud killustiku kõrval hankida ka värvilist kivipuru.²⁸

Antud monumentaaltehnika jäi siiski erandlikuks ja lühiajaliseks nähtuseks. Pannoodega paneelide valmistamine osutus aeganõudevaks ning aeglustas sellega oluliselt Ehituskombinaadi tootlikkust. Samuti minetas nähtus peagi oma uudsuse, tüdinesid nii kunstnikud ise kui avalikkus. Teostes hakati kunstiloome asemel nägema pigem hoonete masinlikku võõrõppamist.²⁹

Raamatus „Konspekteritud ruum“ viidatakse algsele ideele katta kogu Mustamäe „avaliku

---

26 T. Ojari, Mustamäe. – 100 sammu läbi 20. sajandi Eesti arhitektuuri. Toimetaja L. Välja. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, lk 108.

27 N. Hanson, Tallinna suurpaneelilamute välisviimistlus ja selle kaasajastamise problemaatika. Bakalaureusetöö. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia kunstikultuuri teaduskond, 2010, lk 9.

28 N. Hanson, Mustamäe ja Kopli suurpaneelilamute otsaseinte mosaiikpannood: inventeerimine, Tallinn: 2011, lisa: intervjuu D. Brunsiga, lk 8

29 Samas.

ruumi näitusega³⁰. D. Bruns aga tunnistas, et ehkki idee kujunemise faasis kindel plaan kavandatavate pannoode arvu suhtes puudus, sai üsna pea selgeks, et iga maja otsaseina katmine kujunditega muudaks rajooniruumi liiga kirjuks. Samuti see oleks olnud see ökonoomses ja majanduslikus mõttes kindel ummiktee. Seega oli kavas katta algselt vaid Akadeemia tee äärsed paneelelamud, mis olid hästi vaadeldavad.³¹

14. Otsaseinte pannood valmimisjärgus Mustamäel.
15. Akadeemia tee 6 otsaseina monteerimine.

3. 1. Tehnika ja teostus

Tegemist oli täiesti uue monumentaalkunsti tehnikaga, mis töötati välja Ehituskombinaadis koostöös kavandeid teostanud kunstnikega. Alustuseks valmistati kavandid, mille järgi tehti täissuuruses šabloonid. Need olid eelduseks mitut paneeli hõlmavale kujutisele. Järgmiseks kinnitati paneeli aluspinnale kujutist järgiv traatvõrest ja -lintidest raamistik, selle vahed täideti soovitud killustikuga. Paneelide viimistlemiseks valdavalt halli killustikku kasutanud Tallinna Ehituskombinaat võttis paneelide puhul kasutusele ka punase telliskivipuru ja musta šlaki.³² Pannood valmistamine toimus Ehituskombinaadi tsehhis, kavandite autor V. Lember-Bogatkina ja kunstnik M. Fuks osalesid ka ise paneelide metallraami täitmisel, viibides sageli

³⁰ G, Taul, A. Astrova, E. Epner. Konspekteeeritud ruum, Tallinn: Lugemik, 2012, lk 76.

³¹ N. Hanson, Mustamäe ja Kopli suurpaneellelamute mosaiikpannood, lk 8.

³² Samas, lk 6.

tšehhis öötundidelgi. Paneelide kokku monteerimine, samuti vuukide täitmine toimus ehitusplatsil. Hoolikalt tuli jälgida, et valitud pannoopaneelid ka omavahel täpselt kokku sobituks ning soovitud kujutise moodustaks.³³

Figuurid otsaseintel on stiliseeritud ning ajastule omaselt geomeetrilised, tollasest kontekstist lähtudes süžeeliselt üpris neutraalsed. Kosmoselaevaga mängiv laps, rahutuvi, päike, võimlejanna ning muud detailid kompositsioonidel viitavad siiski ajastuomasele optimistlikule Nõukogude esteetikale. Ka Bruns leiab, et teatud standardid lihtsalt pidid olema täidetud, et idee kõrgemates instantsides läbi suruda.³⁴

3. 2. Praegune seisukord

Seinapannode tehniline seisukord on üldiselt väga hea, materjalidest on vaid šlakk osutunud ilmastikule mitte kindlaks.³⁵ Tänapäeval oma ajastut illustreerivad kultuuriväärtuslikud seinapannod peaksid olema eksponeeritud, kuid Akadeemia tee 14 ja 6 hoonete otsaseinad on soojustamise käigus kinni kaetud. Samuti rikuvad kompositsiooni otsaseintele kinnitatud reklaamtahvlid ja satelliidiantennid.

3. 3. Samalaadsed näited

Antud tehnikas teostati paneelelamute otsaseina pannoosid veel Mustamäel Ehitajate teel ning Karjmaa asumis Põhja-Tallinnas. Ehitajate tee 15-21 pannoode autor on Enn Põldroos. Akadeemia tee paneelelamute otsaseinad inspireerisid kunstnikku ka endale seesugust loomingulist väljundit hankima, mille ta Brunsi vahendusel ka sai.³⁶ Põldroosi kavandatud kujundid Ehitajate teel valmisid 1963.aastal ning kujutavad astroloogilisi märke – vähki (Ehitajate tee 15), kaale (Ehitajate tee 19) ja sõnni (Ehitajate tee 17). Ehitajate tee 21 otsaseina ilmestab kosmoseteemaline kompositsioon naise ja kosmoseraketiga. Tänapäevaks on soojustuse alla mattumisest pääsenud vaid sõnniga taies. Karjamaa asumis said 1962. aastal otsaseinale pannod Angerja 11 ja 13. Siinkohal valitseb segadus autorluse osas. Angerja 13

---

33 Intervjuu Valli Lember-Bogatkinaga, 18. XII 2014, märkmed autori valduses.

34 N. Hanson, Mustamäe ja Kopli suurpaneelilamute mosaiikpannood, lk 8.

35 Samas, lk 7.

36 Intervjuu Valli Lember-Bogatkinaga, 18. XII 2014, märkmed autori valduses.

on erandlikult kahe otsaseinapannooaga: Kopli tänava poolne meremotiividega sein kuulub Bogatkina loomingu hulka, Tööstuse tänava poole jääva seina on kujundanud Põldroos. Praeguseks soojustuse all oleva Angerja 11 seinapannoo autorlus on aga küsimärgi all. Raamatus „Konspekteritud ruum“ nimetatakse lisaks Bogatkinale, Fuksile ja Põldroosile üheks toonaseks otsaseinte kujundajaks ka maalikunstnik Oskar Raunamit³⁷, Bogatkina väitel ei olnud Raunam aga paneelide kaunistamisega kuidagi seotud. Ometi ilmus 1962. aastal Sirbis ja Vasaras paneelelamute pannoodest jutustav artikkel, kus kirjutatakse Oskar Raunamist kui Angerja 11 pannoo autorist..³⁸

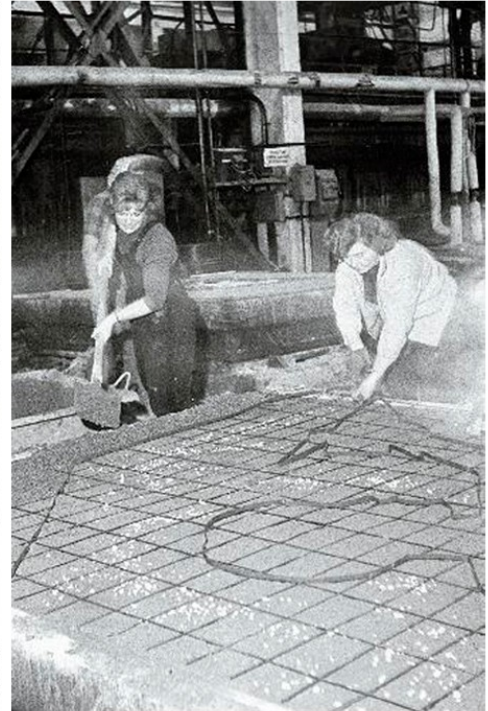
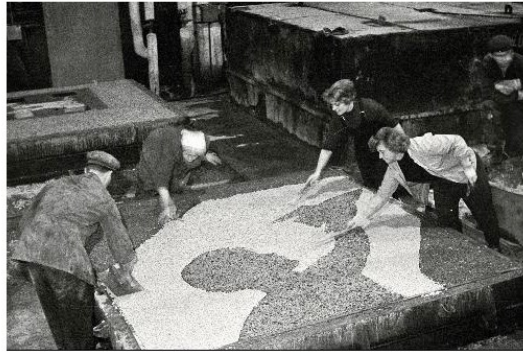

16. Pannookavand Akadeemia tee 14 asuvale paneelelamule.

37 G. Taul, A. Astrova, E. Epner. Konspekteritud ruum, lk 76.

38 D. Bruns, Elurajoonide elustamiseks. – Sirp ja Vasar, 7. IX 1962, nr. 36, lk 5.

18. Alusraamistik Akadeemia tee 14 aluspaneelil.

19. Akadeemia tee 14 pannoo täitmine eri värvi killustikuga.

20. Paneeli viimistlemine.

21. Killustikuga täidetud alusraamistik

4. TELESILM. GONSIORI 27

Metallskulptuur „Telesilm“ paikneb ETV peahoone fassaadil. Hoone valmis 1965. aastal arhitektide Paula Koido ja Paul Madaliku projekti järgi, olles üks esimesi sõjajärgseid modernistlikke kontorihooneid Eestis.³⁹ Samal aastal maja käikulaskmisega sündis ka silmamotiiviga skulptuur, millest sai noore metallikunstniku Igor Balašovi diplomitöö toonases ERKIs. Suureformaadiliste metallskulptuuride tegemisest huvitunud Balašov tutvus ehitatava televisioonihoone projekterijate ja juhtkonnaga õppejõud Udo Ivaski kaudu. Ehkki algselt ei kavandanud arhitektid ehitisele kujutava kunsti lisandust, oli arhitektuuri ja kunsti koos eksisteerimine sel perioodil väga aktuaalne ja nii viis osapoolte tutvus ka koostööni. Balašovi kavand üpris abstarheeritud silmamotiiviga pälvis uuendusmeelse juhtkonna ning hoone autorite heakskiidu. Läbi kasulike tutvusradade saabus nõusolek ka kõrgematest sfääridest, mis küll kuigi lihtsaks ei osutunud. Vastuseisu tekitas kompositsiooni abstraktsus: keskne silmadetail ainsa realistliku ja televisiooni kontseptsiooni edasi andva elemendina probleeme ei tekitanud, küsimärgi alla seati aga ülejäänud detailid. Balašov nägi kavandis ette silmast kahele poole vertikaalselt suunduvaid pikki ja kitsaid elemente, mis sümboliseeriuks telemaste. Allapoole suunduva „mastiga“ ei olnud rahul, kuna ükski antenn reaalsuses ju sel viisil ei asetse. Kuna hoone oli tarvis võimalikult kiirelt käiku lasta ja rolli mängisid juba eelmainitud tutvused, läks kunstniku kavand siiski töösse.⁴⁰

4. 1. Tehnika ja teostus

Igor Balašov meenutab, et 1960. aastate algul ühendati arhitektuuriga peamiselt maalitehnikas monumentaalteoseid, keraamilisi pannoosid jms. Metalltaiesed koos arhitektuuriga olid levinud vähem, kuna toona skulptuuris kasutust leidnud pronks oli kallis ja hoonega sidumiseks liiga raske. Algselt mõeldi silmamotiiv teostada alumiiniumist, mis osutus katsetamisel sobimatuks. Viimaks suutis Balašov hankida tollal kallist ja defitsiitset roostevaba terasplekki. Kooli tööruumides koguka skulptuuri valmistamiseks võimalusi ega ruumi ei olnud, nii töötas kunstnik valmiva ETV hoone remonditöökojas. Antennide ja muu

---

39 Epp Lankots, Tallinna Nõukogudeaegne ehituspärand, välitööd ja hinnang objektidele, Tallinn, 2009.
<http://www.muinas.ee/files/tallinn2.pdf> (vaadatud 14. XII. 2014)

40 Intervjuu Igor Balašoviga. 12.XII 2014, märkmed autori valduses.

tehnika parandamiseks mõeldud töökojas nappis samuti põrandapinda, mistõttu sai Balašov osa detaile valmistada siseruumis, osa aga hoovis. Kunstniku assisteerimiseks sealsetel töömeestel kogemused puudusid, nagu ka vajaminev tehnika, mistõttu pöörduti Dvigateli tehase spetsialistide poole.⁴¹

Skulptuur valmis kohrutustehnikas. Tegemist on metalli vormimistehnikaga, mille algmaterjaliks on pehme ja plastiline plekk: harilikult vask, messing, harvemini teras, hõbe või kuld. Plekist lõigatakse välja soovitud kuju, seejärel töödeldakse seda poleeritud erikujuliste haamritega nii väljast kui ka seestpoolt. Suured skulptuurid kohrutatakse osadena, needitakse, keevitatakse ja tihti monteeritakse terastugedele.⁴² Balašovil puudusid toona kohrutustehnika teostamiseks professionaalsed tööriistad, mistõttu asetas ta teraselemendid asfaldile ning tagus neid haamritega, muutmaks läikivat potti meenutavat plekipinda põnevamaks. Teose valmimine oli suuresti eksperiment, sest lõpptulemuse saavutamiseks tuli löökide survele ettearvamatult vormuvaid plekkdetaile aina uuesti raudkarkassile sobitada. Kaks kuud väldanud praktiline tööprotsess lõppes skulptuuri detailide kokku keevitamise ning karkassile monteerimisega. Et erinevad metallid omavahel kokku puutudes ei korrodeeruks, värviti karkass laevatööstuses kasutusel olnud rauamenningiga, skulptuuri ja karkassi ühenduskohtadesse kinnitati veel keraamilised vaheklambrid. Telemaja seinu puuriti augud, mis täideti vedela tsemendimördiga ning neisse paigaldati karkassile kinnitunud raudvarbad. Seinale monteerimisese protsessis osales kunstnik innukalt ka ise.⁴³

Ligikaudu aasta pärast ETV peahoone fassaadile paigaldamist oli skulptuur juba ulatuslikult korrodeerunud. Kunstniku kinnitusel tekkis ettenägematu roostetus õhuhapniku ning fassaadilt eralduvate magnetlainete süül.⁴⁴ Konserveerimiskeemik Heige Peets peab sellist võimalust aga ebatõenäoliseks, sest roostevaba teras, nagu nimigi ütleb, reeglina ei korrodeeru.⁴⁵ Roostevaba teras on sulam, mille korrosioonikindluse tagab ühe komponendina kõrge kroomisisaldus.⁴⁶ Kui antud materjalist objekti siiski roostemine tabab, võib tegemist olla ebakvaliteetse roostevaba terasega, mille pind on jäänud korralikult lihvimata. Samuti võib probleemiks olla nõuetele mittevastav keevitustöö. Roostevabast terasest elementide sel teel liitmine nõuab nimelt ühenduskoha perfektset viimistlemist, vastasel juhul võib materjal

---

41 Intervjuu Igor Balašoviga, 12.XII 2014, märkmed autori valduses.

42 Kirjavahetus Isabel Aaso-Zahradnikovaga, 11.XII 2014, märkmed autori valduses.

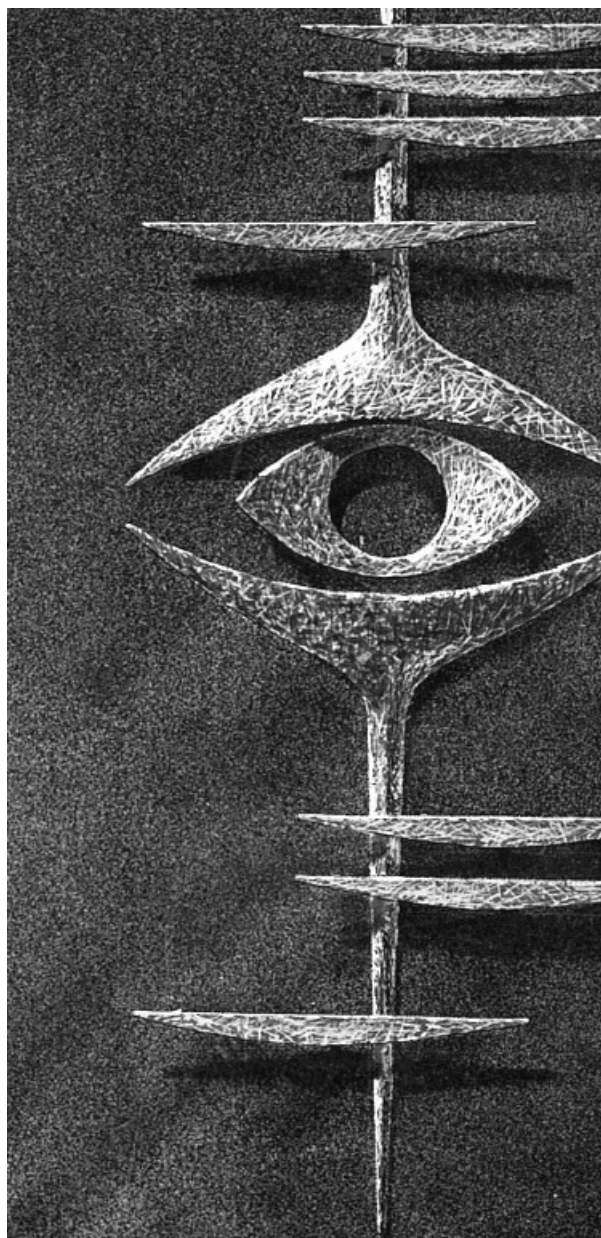
43 Intervjuu Igor Balašoviga.

44 Samas.

45 Kirjavahetus Heige Peetsiga. 16. IV 2015, märkmed autori valduses.

46 Tehnikaleksikon, Tallinn: Valgus, 1981, lk 436

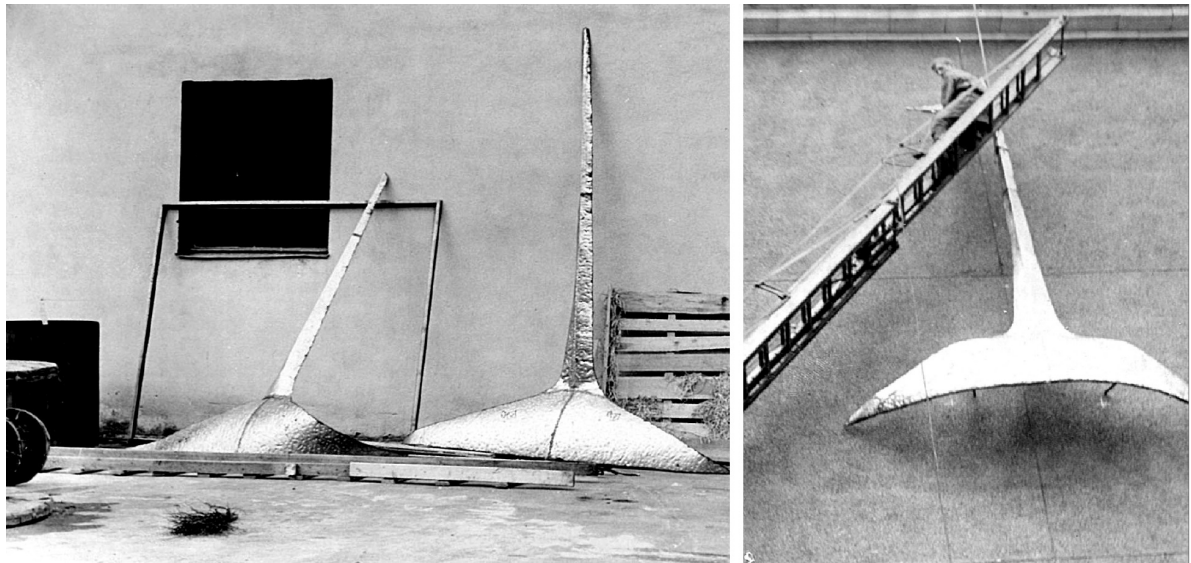
just ühenduspiirkondades roostetama hakata.⁴⁷ Loetletud tingimusi tasukski Telesilma ootamatus korrodeerumises kahtlustada. Lahendusena kattis Balašov taiese paberimassist ning roostetõrjekemikaalset kompressiga, mille tund hiljem veega maha uhus. Seejärel kattis kunstnik metallipinna korrosiooni aeglustava kattelakiga. Valitud lahendus toimis ning lisaväärtusena muutis see taiese matimaks, mida kunstnik oleks algselt ka soovinud, kuid mille teostamiseks nappis tal vahendeid ning võimalusi.⁴⁸

22. Skulptuuri „Telesilm“ makett.

47 Kirjavahetus Heige Peetsiga.

48 Intervjuu Igor Balašoviga.

23. Skulptuuri detailid.

24. Kunstnik detaile seinalle kinnitamas.

4. 2. Praegune seisukord

Vaatamata kunagistele probleemidele korrosiooniga on skulptuur tänaseni ajahambale suhteliselt hästi vastu pidanud. Seda ka tuules vöbisevate ning haprana näivate väikedetailide osas. Silma „laul“ võib siiski märgata roostetust, skulptuuri küljelt vaadeldes ka väikeseid auke.

Tagasivaatavalt iseloomustab kunstnik ise teost naiivse ja primitiivse, pannes tööle süüks piisava ruumilisuse puudumist. Täna kavandaks ta keerukama ülesehitusega skulptuuri ning teostaks selle ka aastakümnete jooksul rikastunud võtetega. Näitena lisas Balašov, et plekipinna tuima tagumise asemel laotaks ta selle kivipuruga kaetud asfaldile ning sõidaks teerulliga üle.⁴⁹

---

⁴⁹ Intervjuu Igor Balašoviga.

25. Skulptuuri faktuur ning kinnitusdetailid

26. Taies ETV peahoone fassaadil aastal 2014

5. RAADIOTUVI. GONSIORI 21

1972. aastal valmis Ado Eigi ning Jüri Jaama projekti järgi uus Raadiomaja. Monteeritavate raudbetoonkarkasside kõrgajal, mil fassaadide ülesehituses rakendati sageli lintaknaid, on Raadiomaja välisilme lahendatud ribifassaadina. Tulemuseks saadud kergel ning sihvakal muljet toetab Valge saali tiival asetsev õhuliselt mõjuv tuviskulptuur.⁵⁰ Hoone esindusküljele oli juba projekteerimisfaasis ette nähtud lisada kujutava kunsti element, mille eelduseks korraldatud konkursi võitis kujur Riho Kuld. Suuri abstraksteid vorme ning linnumotiivi armastanud Kuld pakkus fassaadile stiliseeritud tuvifiguuri, mille väljasirutatud tiivad sümboliseeriuks raadiolainete levi. Ühtlasi soovis skulptor saavutada kergel ja õhulist tulemust, mida pronks ei oleks võimaldanud. Olles juba mõnda aega tegelenud alternatiivsete materjalide otsingutega, sattus Kuld Spordilaevade Eksperimentaaltehasesse, mille mõjul hakkas arenema idee valmistada tuvifiguur laevaehituses rakendatavast klaasplastist. „Raadiotuvi“ loomine kestis ligikaudu kaks aastat ning kinniati Raadiomaja fassaadile 1975. aastal.⁵¹

5. 1. Tehnika ja teostus

Tuviskulptuur valmis Spordilaevade Eksperimentaaltehasest Pirital, kus Riho Kulda nõustas ning varustas materjalidega tehase peainsener Vladimir Filatšuk. Linnufiguur valmis üpris sarnasel viisil purjepaatide tehnilise teostusega. Filantšuk meenutab, et gabariitidelt ei erinenudki kuue meetrise tiivaulatusega hiiglaslik lind oluliselt purjepaatidest.⁵² Siiski tugines tuvi vormimine suuresti katse-eksituse meetodile ning erines tavapärasel viisil toodetud paadikeredest. Alustuseks valmistas Kuld puidust toestikule kipsist töömudeli, millelt võttis vormi. Vormi võtmiseks asetas kujur kipsmudeli peale polüestervaiguga immutatud kihi hüdrofoobset klaasriiet. Viimase polümeriseerumisel moodustus koorikjas vorm, mille Kuld abrasiivkettaga siledaks lihvis. Vormi sisepinnale, esimese kuivanud kangamassi peale lisas Kuld teise kihi polüestervaiguga immutatud klaasriiet. Pealt kattis kunstnik vormi polüesterpahtliga ning viimistles polüestervaiguga segatud valge värviga.⁵³ Valmivale

⁵⁰ Mart Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 305.

⁵¹ Intervjuu Riho Kullaga. 18. III 2015, märkmed autori valduses.

⁵² Intervjuu Vladimir Filantšukiga. 21. IV 2015, märkmed autori valduses.

⁵³ Intervjuu Riho Kullaga.

skulptuurile ehitas kunstnik sisse tugikarkassi: veekindlast vineerist sõrestiku, mida raskuspunktides toestas metallvarrastik. Seinale kinnitamise tarbeks lisas kujur tugikaskassile ka toestavad metallplaadid koos kinnitusankruteaga. Vältimaks erinevate materjalide omavahelist kokkupuudet, kattis Kuld vineersõrestiku polüestervaiguga immutatud klaasriidega, kõik metallalused vormis sisse polüestervaiguga. Valmis skulptuur paigaldati metallist tugiraamile, mis eelnevalt Riho Kulla jooniste järgi seinale oli ankurdatud.⁵⁴

5. 2. Praegune seisukord

Kolm aastakümnet Raadiomaja Valge saali fassaadil tiibu sirutanud „Raadiotuvi“ demonteeriti 2005. aastal, viimaks läbi ulatuslikku restaureerimist. Ennistustöö usaldas Riho Kuld taas Vladimir Filantšuki kätte. Insener, kes tegutses nüüd Spordilaevade Eksperimentaaltehasest välja kasvanud ettevõttes, oli taiese tehnilise hingeeluga hästi kursis. Samuti olid tema käsutuses juba kaasaegsed materjalid ja võimalused.⁵⁵

Selgus, et skulptuuri viimistluskihid olid määrdunud, mõranenud ning koorunud. Omaegne polüesterpahtel ei olnud Filantšuki sõnul piisavalt kvaliteetne, ega sisaldanud ka uv-kiirguse toimet vähendavaid aineid. Ehitades taiest üles suuresti eksperimenteerides, jättis Riho Kuld lisamata vee väljavooluavad, mille tulemusel imbus niiskus eelkõige linnufiguuri alumistesse piirkondadesse, pehastades sealsed vineerosad.⁵⁶ Vee sissetungi olla soodustanud ka toonased töömehed, kes tuvi kinnitusankruid ja alusraami omavahel jõuliste haamrilöökidega sobituma sundisid: sel viisil tekkisid klaasplasti mikropraod. Samuti võisid löögid põhjustada metalloosi katnud polüestervaigu mõranemist, mille tagajärjel metall korrudeerus ning tingis skulptuuri määrdumise lisaks mustusele.⁵⁷ Restaureerimise käigus puhastati „Raadiotuvi“ sisemus ning vahetati välja tugikarkassi pehkinud ja korrudeerunud elemendid. Praod klaasplastist kehendis hermetiseeriti vastava pahtliga. Viimistluskihid eemaldati täielikult kuni klaasplastist vormini. Need asendati kaasaegsete ilmastikukindlate materjalidega. Läbiroostetanud tugiraam vahetati uue roostevabast terasest raami vastu. Veel puuriti tuvi mõlemasse tiivaossa ligikaudu 5 mm läbimõõduga vee äravooluavad ning ennistatud lind

⁵⁴ Intervjuu Riho Kullaga, 18. III 2015. Märkmed autori valduses.

⁵⁵ Intervjuu Vladimir Filantšukiga, 21. IV 2015, märkmed autori valduses.

⁵⁶ As Liillo FM, Eesti Raadio hoone skulptuuri „Raadiotuvi“ restaureerimise programm. Tallinna Kultuuriväärtuste Ameti arhiiv, lk 3.

⁵⁷ Intervjuu Vladimir Filantšukiga.

monteeriti taas Raadiomaja fassaadile.⁵⁸ Ehkki tingimuste ja materjalide kvaliteet ei olnud ideaalne, kiidab Vladimir Filantšuk restaureerimishetkeks kolmkümmend aastat vanaks saanud linnu seisukorra üllatavalt heaks. Arvates välja kahjustunud viimistluskihid, pehkinud puitosad ning korrudeerunud metalldetailid, oli klaasplastist tuvi ise inseneri hinnangul suurepäraselt säilinud.⁵⁹

27. Raadiotuvi aastal 2011.

5. 3. Samalaadsed näited

Eestis on vastupidavast, kuid kallist klaasplastist skulptuure valminud vähe. Lisaks „Raadiotuvile“ on tuntud ka ehte- ja metallkunstnik Leida Ilo poolt 1978. aastal loodud viitskulptuur „Muna“, mis valmis toonase Tallinna Nädislinnavabriku tellimisel Peterburi tee ja Saha-Loo tee ristmiku äärde. Hiigelmuna valmis sarnaselt Riho Kulla tuviskulptuurile, küll aga meisterdas Ilo vaid kipsist mudeli ning klaasplastist tulemus teostus juba Orto keemiateshases. 2009. aastal jäi betoonsambale asetatud munaskulptuur ette tee-ehitusele, mis päädis taiese restaureerimise ja algsest asukohast pisut eemale nihutamisega.⁶⁰

58 As Liillo FM, Eesti Raadio hoone skulptuuri „Raadiotuvi“ restaureerimise programm, lk 3.

59 Intervjuu Vladimir Filantšukiga.

60 U. Tooming. Linnuvabriku muna otsib endale uut asukohta. – Postimees, 1. IV 2009.

6. KERAAMILINE KOMPOSITSIOON. SÜTISTE TEE 21

Algselt 1976. aastal Vabariiklikuks Parteikooliks projekteeritud hoone ehitamist rahastati heldelt, lakoonilisele karpelitisele telliti Kultuuriministeeriumi kaudu ka ehissein. Ministeerium pöördus Tallinna Ehituskeraamika Tehase poole, selle kunstnik ja tehnoloog Leo Rohlin võttis väljakutse vastu. Keraamikat oli seni dekoratiivsete fassaadilisanduste materjalina väga vähe kasutatud, see oli võrreldes paljude teiste materjalidega ilmastiku suhtes kapriisne. Tellimuse kõnealuse pannoo teostamiseks sai TEKT ilmselt ka seetõttu, et 1970. aastail oli keraamika tunnustatud ja populaarne.⁶¹

Ehisseina kavandamisel lähtus Leo Rohlin ettenägelikult asjaolust, et parteikool kui selline võib eksisteerida lühiajalisemalt kui selle tarbeks ehitatud hoone. Nii sündis tol perioodil aktuaalse op-kunsti sugemetega ehissein, mis koosnes erineva suurusega eenduvatest ja taanduvatest detailidest. Rohlin taotles ideoloogiavaba abstraktsust, minimalistlikku geomeetrilist kompositsiooni, mille efekt seisneks värvide ja detailide kasutuses. Eestvaates pidi pannoo näima täiesti valge, küljele liikudes aga hakkaksid mängima värv ja vormid. Samas püüdis kunstnik ehisseina sobitada ka hoone enda arhitektuurikeelega. Huvitavaks osutub fakt, et Parteikooliks kavandatud hoonele lubati lisada sedavõrd abstraheeritud pannoo.⁶²

6. 1. Tehnika ja teostus

Ehisseina valmimine alates kavandi sünnist kuni seinale monteerimiseni võttis aega umbes kaks aastat. Materjaliks sai šamott. Šamoti näol on tegemist kõrgkuumusel põletatud saviterakestega, mis segatakse kuumtöötlemata savimassi sisse enne selle põletamist. Saadud šamotimass on urbane ning seega ilmastikukindel. Kõrge temperatuuri suhtes vastupidav šamott on kasutuses ehituses, antud materjalist vormitud ehituskivid leiavad rakendust näiteks ahjusisemustes.⁶³

---

⁶¹ Intervjuu Leo Rohliniga. 17. XII 2014. Märkmed autori valduses.

⁶² Samas.

⁶³ L. Rohlin. Keraamika käsiraamat, Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, lk 394.

Tööprotsessi alustas Rohlin miniatuurse keraamilise kavandi loomisega. Enne töösse minekut hoidis ta proovitükke terve talve õues ning jälgis materjali käitumist. Olles veendunud šamoti sobivuses asus ta TEKTi tsehhis tööle. Iga detail pannool valmis eraldi, šamotimassiga täideti käsitsi eelnevalt valmistatud vormid. Need eelpõletati, pritsiti peale pigmenteeritud glasuurikiht ning põletati uuesti. Seina kinnitati detailid Rohlini sõnul tüüblite ja traatidega, elementide vuugivahed täideti tsementmördiga.⁶⁴

6. 2. Praegune seisukord

Algses projektis oli pannoo kohale ette nähtud modernistlik varikatus. Selle teadmisega kavandas ka Rohlin oma pannoo. Kui ehitustegevus käis, loobuti parteikooli rajamise ideest ning hoonet ei olnud enam kellelegi õieti vaja. Sel põhjusel lõpetati ka ehituse finantseering ning varikatus jäeti hoonele lisamata. Viletsa asjaajamise tulemusena jõudis info kunstniku kõrvu alles pannoo valmimise lõppstaadiumis. Mõnda aega seisid kompositsiooni detailid tsehhi laos, seejärel otsustati need siiski ettenähtud kohale monteerida, seda aga teadmisega, et varikatusega ei pea taies kaua vastu. Kaaluti ka lihtsa tugipostidel varikatuse ehitamist pannoo kohale, kuid see oleks rikkunud teose kompositsioonilist taotlust.⁶⁵

Tänaseks on šamottdetailid valmimisjärgsel kujul endiselt seinal, neid kattev glasuurikiht lagunes aga juba mõned aastad peale fassaadile monteerimist. Vastupidava materjalina oleks šamott ka varikatusega tõenäoliselt rahuldavalt säilinud, lagunev glasuur selle peal seevastu rikkus pannoo esteetilise välimuse. Õhukese klaasilaadse glasuurikihi lisas kunstnik teadmisega, et kaitsev varikatus sellele vihmavett peale sadada ei lase. Katuse puudumisel sattus pannoo aga ilmastiku täielikku meelevalda, vesi sattus glasuurikihi alla ning olles külmatsüklite tagajärjel paisunud, lükkas see vaaba peagi detailidelt lahti. Seetõttu on kompositsiooni pealispind narmendav ning määrdunud. Rohlin ise näeb lahendust vana vaaba eemaldamises liivapritsi ja uuesti katmises kaasaegsemate ja vastupidavamate viimistlusmaterjalidega.⁶⁶

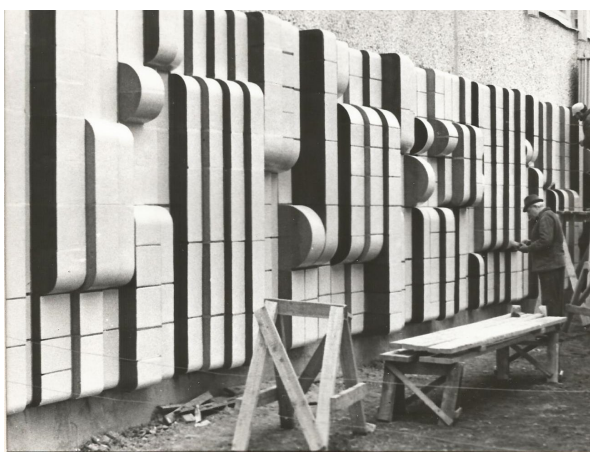
⁶⁴ Intervjuu Leo Rohliniga, 17. XII 2014, märkmed autori valduses.

⁶⁵ Samas.

⁶⁶ Samas.

28. Kunstnik kavandit valmistamas.
29. Detailid tsehhi pörandal.
30. Detailid TEKTi-s.

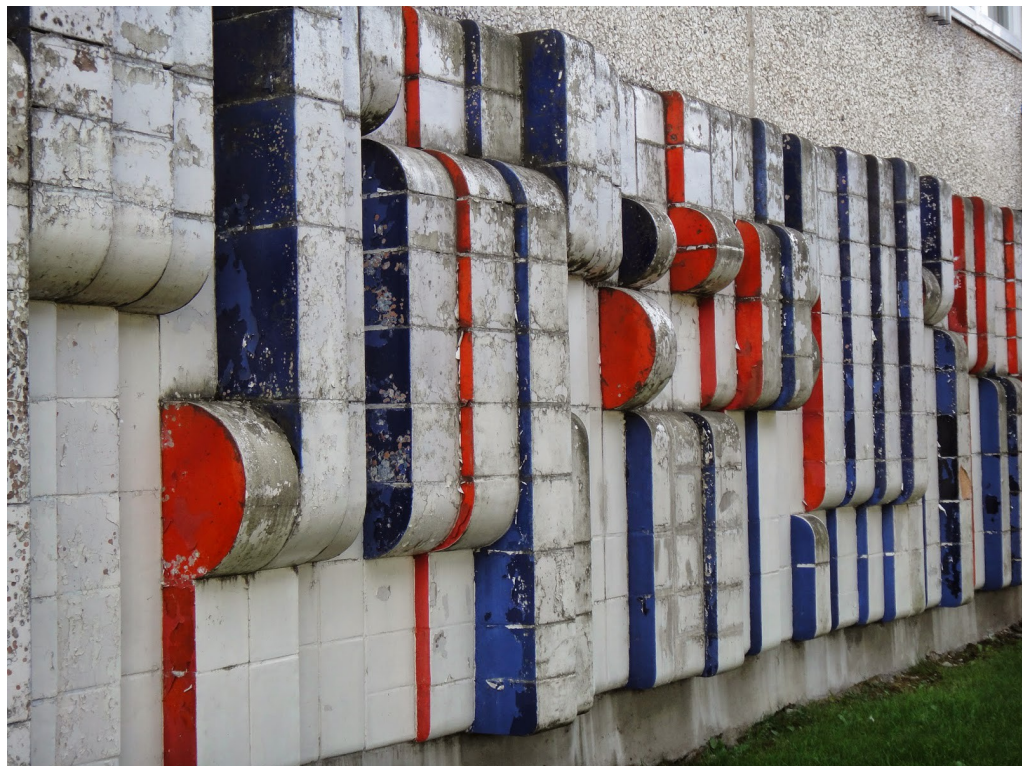

31. Detailide seinalle kinnitamine.
32. Leo Rohlin elemente seinalle paigaldamas.

33. Valmimisjärgne foto.

34. Kompositsiooni seisukord aastal 2013.

7. NÕUKOGUDE PERIOODI MONUMENTAALKUNSTITEOSTE SÄILIVUS JA TULEVIKUPERSPEKTIIV

Ajajärgul 1960 – 1980 valminud arhitektuurile ning sellega seotud monumentaalkunstile pööratakse eraialaringkondades aina enam tähelepanu, kunstide sünteesist on saanud oluline märksõna Nõukogude perioodi arhitektuuri ajaloos. Toonane monumentaalkunst on tänaseks vabanemas ideoloogilisest kandamist, seda väärtustatakse üha rohkem ka valdkonnaväliselt.⁶⁷ 1960.-80. aastate esteetika on tarbekunsti ning mööbli populaarsuse näitel taas päevakorda kerkinud. Ometi valitseb mainitud ajastu monumentaalkunsti suhtes kohati huvipuudus. Viimane on tingitud peamiselt teadmatusest, sest Nõukogude perioodi arhitektuuriga seotud kujutava kunsti lisandused leiavad veel liialt vähe laialdast kajastust. Kui mõisaansamblite, keskaegsete sakraalehitiste jm puhul on tegemist juba kandakinnitanud pärandiga, on Nõukogude perioodi kultuuriväärtuste olulisus kerkinud esile võrdlemisi hiljuti. Nii võivad monumentaalkunsti elemendid mõjuda millegi juhuslikuna, mis tingib ka suhtumise. Eelis on siinkohal siseruumides paiknevatel objektidel, mille puhul oli võimalik kasutada mitmekesisemat tehnika- ja materjalivalikut ning rikkalikumat värvigammat. See loob ka paremad eeldused vaataja kõnetamiseks. Samuti ehivad siseruumidesse loodud monumentaalteosed enamasti avalike hoonete interjööre, mis reeglina tagab suurema huvi teose ja selle säilitamise vastu ka institutsionaalsel tasandil. Nii on kultuurimälestisteks tunnistatud muuhulgas Lepo Mikko keraamiline pannoo (1964) Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus, Enn Põldroosi mosaiigid „Raadiolill“ (1978) Eesti Raadio valges saalis ja „Noorus“ (1969) Tallinna Tehnikaülikooli fuajees, viimane on ka restaureeritud aastal 2012.

Ometi näitab Tartu vanas kaubamajas asunud Elmar Kitse pannoo saatus, et omal ajal seinapinda ilmestama loodud teos võibki ajale ning inimestele lootuseltult jalgu jääda. Seda ka juhul, mil tegemist on ajastu silmapaistva kunstniku kvaliteetse teosega. Nimelt kerkis 2009. aastal päevakorda Tartu vana kaubamaja lammutamine, tegemaks ruumi uuele kaasaegsele ärikeskusele. See seadis ohtu Kitse seinamaali, mis kaubamaja tiibhoones säilinuna esindas ainsat näidet algsest interjöörist. Esmalt oli pannool lootust leida koht uues kavandatavas ärikompleksis, pärast keerukat demonteerimisprotsessi rändas taies siiski Eesti

---

⁶⁷ H. Hiiop, Ü. Sikk, Tarvase restorani pannoo. Päästmine või pääsemine, lk 66.

Rahva Muuseumi hoidlasse, kus see siiludeks jaotatuna tänaseni seisab.⁶⁸ Uude ärikeskusesse integreerituna oleks pannoo olnud enam vaadeldav ning paigutus avalikku ruumi toiminuks populariseerivana.

Eksterjööri määratud objektid sündisid ilmastikutingimustest sõltuvatena, vaadeldava perioodi esikümnendil ka materjalide ja tehnilise pagasi nappuses. See dikteeris paratamatult valikut värvi ja materjali osas ning piiras rakendatavate tehnikate hulka, mistõttu ei pruugi vaataja ühetaolistes toonides lakooniliste kompositsioonidega suhestuda. Kujutava kunsti elementidega ilmestati avalike hoonete eksterjööridele lisaks ka korterelamute omi, mis on tänaseks päevaks jätnud teosed korteriühistute mõjusfääri. Tallinnas Mustamäel ning Karjamaa asumis paiknevate paneelilamute otsaseinte mittemonteeritavad pannood on suures enamuses soojustuskihi alla kadunud. Inimese vajadus võimalikult ergonoomilise elukeskkonna järele on loomulik ning tagamaks seda päevinäinud kortermajas on otsaseinte soojustamine üks soodsamaid, levinumaid ja kiiremaid lahendusi. Seetõttu maksab sama saatust karta ka veel kinnikatmata pannodele. Olles küll kunstnike poolt kavandatud ja suuresti ka valmistatud, võib paneelilamute pannoodes tajuda tööstusliku poole domineerimist kunstiloome üle. Sellegi poolest on tegemist nähtusega, mis kõneleb ühe ajajärgu kasvuraskustest, esindab stiilipuhtalt ajastule omast kujutuslaadi ja retoorikat, olles ühtlasi Mustamäe ja Karjamaa asumite iseloomulikeks elementideks. Paneelilamute otsaseinte pannode saamislugu ei ole üldiselt tuntud, järsk geomeetiline kujutamisaad ning nõukogude optimismi väljendavad kujundid toetavad neist distantseerumist. Kompromissina on Mustamäel Ehitajate teel asuvate kortermajade puhul markeeritud soojustuskihi peale selle all peituvat kujundi stilisatsioon. Tulemus on paraku nõrk, ega anna algse lahenduse kohta informatsiooni. Pannodega ilmestatud paneelilamuteid ei ole Tallinnas palju, seega soojustukihile või kortermaja vahetusse lähedusse paigaldatud infotahvel oleks võrdlemisi odav ja lihtne lahendus andmaks teavet mosaiikide saamisloost, taustinformatsioonist ning edastamaks fotomaterjali otsaseinte algsest kujundusest. Infotahvlite praktika on harjumuspärasem küll vanade ja väärivate ehitiste puhul, kuid tõusutendents Nõukogude arhitektuuripärandi väärtustamise suunas võiks anda võimaluse ka paneelilamutele. Reeglina tõmbab hoone küljes või läheduses paiknev tahvel tähelepanu ning juba soojustuse all olevad pannood saaksid sel viisil taas mingis mõttes nähtavaks. Samuti tasuks tähelepanu pöörata veel soojustamata otsaseintele Mustamäe ja Karjamaal. Riiklikul tasandil oleks võimalik

---

68 H. Hiiop, Ü. Sikk, Tervase restorani pannoo. Päästmine või pääsemine, lk 66.

teavitada korteriühistuid alternatiivsetest soojustuslahendustest, eeldades kahtlemata ka valmisolekut ühistuid rahaliselt toetama.

Kui paneelmajade pannood soojustuse all kõigele vaatamata säilivad, on vaeslapse rollis utilitaarhoonete ning vähekasutatud ehitiste monumentaalteaosed, mis hääbuvad ilmastiku ning inimtegevuse või -tegevusetuse mõjul. Narva Kreenholmi tööliselamute vaheseina pannoole telliti 2013. aastal tehniline ekspertiis, mis on eelduseks objekti edasistele restaureerimistöodele.⁶⁹ Paraku ei jõutud uuringutega ketrusvabriku haldusploki pannooni, mis leidis olemasoleva näitena kajastust küll 2012. aastal ilmunud kogumikus „Konspekteritud ruum“,⁷⁰ kuid oli 2014. aasta lõpuks juba hävinud koos hoonega.⁷¹ Kadunud panno Kreenholmi olmeplakil jõudis enne hävimist siiski kaante vahele, millest koorub veel üks oluline „säilitamise“ viis, ehk dokumenteerimine. Paljud arhitektuuriga seotud monumentaalkunsti teosed ei ole riiklikud kultuurimälestised, mis muudab eriti oluliseks nende säilitamise dokumentatsioonina. Nii on inventeeritud kõik paneelmajade pannood, olles kättesaadavad Kultuuriväärtuste Ameti arhiivis.⁷² Kogumik „Konspekteritud ruum“ on samuti tänuväärne algatus. Olles poelettidelt kättesaadavam kui arhiivimaterjalid, kaardistab see monumentaalkunsti teoseid ning kajastab nende saamislugu. Kogumikus pakutud valiku täiendamist peaks kahtlemata jätkama ning kaardistamist edasi arendama, isegi, kui see kujutab endast „halbade näidete rivi“. ⁷³ Teostest kirjutamine ei peaks jääma vaid erialakirjanduse pärusmaaks. Ka laiale ringile suunatud ajakirjaväljaannetes sel teemal kirjutamine suunaks lugejat taieste üle mõtteid mõlgutama. Samuti võiks dokumenteerimisega kaevuda sügavamale ning pelga kaardistamise asemel oleks vajalik ka põhjalikum objektipõhine käsitlus. Igal taiesel on erisugune saamislugu, mis ajastu tingimuste taustal võib osutada äärmiselt põnevaks. Sedalaadi kataloog, mis jutustab foto ning kunstniku nime kõrvale ka loo, on kahtlemata tänuväärne panus toonase monumentaalkunsti homsesse.

Kunstide süntees Nõukogude kontekstis on jäänud ajalukku, tänasel päeval saab aga endiselt rääkida avaliku ruumi kunstist, mida jõudsalt viljeletakse.⁷⁴ Kaasaegseid paneelelamuid elavdatakse ka tänasel päeval kujutava kunsti võtetega, olgu selleks siis Navitrollalt tellitud

---

69 Kirjavahetus Madis Tuuderiga, 12. XII 2014, märkmed autori valduses.

70 G. Taul, A. Astrova, E. Epner, Konspekteritud ruum.

71 Kirjavahetus Madis Tuuderiga.

72 N. Hanson, Mustamäe ja Kopli suurpaneelilamute mosaiikpannood.

73 R. Varblane, Konspekteritud ruum. — Sirp, 13. XII 2012.

74 Samas.

otsaseinad Võrus, Ado Vabbe ning Jaan vahtra loominguga ainetel kujundatud külgseinad Tartus Annelinnas või Lasnamäe uusarenduse puhul kasutatud loodusmotiivid. Tallinnas Malmi tänaval on ajaloolise puitelamu tule müüri ilmetatud seinamaaliga, mis kujutab sama hoone arhitektuurset ristlõiget.

35. Ado Vabbe teemaline seinamaal Tartus.
36. Seinamaal Malmi tänaval Tallinnas.
Navitrolla teemaline maalind Võrus.

KOKKUVÕTE

Arhitektuur kui oluline riiklik meedium pidi 1960. aastail Nõukogude Liidus maad võtnud modernismiga otsima uut retoorilist väljundit. See leidis monumentaalkunstis, millele olid aastad 1960 – 1980 viljakaks kasvulavaks. Ühiskondlikesse ja esindushoonetesse telliti sel perioodil ohtralt monumentaalkunsti teoseid: mosaiike, sgrafiitosid, vitraaže, metallpannoosid jt. Tänapäevaks on paljud neist hävinud, suur osa aga endiselt alles ning nõukogude pärandi väärtustamise kasvutendentsil ka riiklike kultuurimälestistena kaitse alla võetud.

Antud bakalaureusetöö eesmärgiks oli avada monumentaalteoste tehnilist poolt, kuivõrd enamasti on kõnelausel teemal kirjutatud peamiselt filosoofilisest ning kunstiteaduslikust aspektist lähtuvalt. Fookusesse võeti neli monumentaalkunsti teost ning üks taieste kogum. Kitsamalt vaadeldi just eksterjööril paiknevaid teosed, mis on ilmastiku mõjul harilikult probleemsemas seisukorras. Kuna kõik objektid erinesid teineteisest oluliselt materjalikasutuse, tehnika ja kontseptsiooni poolest, ei saanud teoseid vaadelda ühtse grupina. Otsustati läheneda objektipõhiselt. Kõigi monumentaalteoste puhul osutus oluliseimaks allikaks objekti autor ise. Arvestama pidi küll teatava subjektiivsusega, kuid peamiselt oli kontakt kunstnikega vahetu kontekstiloov kogemus, mis asetas uurija ootamatult isklikku ning emotsionaalsesse sfääri. Endiselt kipub teisele poole erialavaldkonna piiri jääv suhtumine Nõukogude perioodi monumentaalkunstist mööda vaatama. Antud uurimuse koostamine kinnitas, et iga teose valmimine oli pikk ning kunstniku jaoks emotsionaalne protsess, mille käigus tehti põhjalikke ettevalmistusi ning veedeti unetuid öid. Ükski kunstnikest ei meenuta loomeprotsessi kohustusliku ajastu taagana, mida on harjutud ehk arvama, vaid võtsid loomingulisi väljakutseid tõsiselt.

Antud bakalaureusetöö koostajale oli uurimuse läbiviimine hariv ning valgustav kogemus, mille käigus juurdus soov monumentaalkunsti tausta veelgi avada. Kuivõrd sel viisil, tehnilisele teostusele keskendudes, on arhitektuuri kunstilistest lisandustest kirjutatud vähe, ei olnud materjali lihtne leida ning ka sel põhjusel olid parimad allikad kunstnikud ise. Nõukogude aja eksperimenteerimise ja materjalinappuse tingimustel valminud monumentaalteoste „koost lahti võtmise“ tulemusel kogutud infotatsioon osutus ka oluliseks dokumentatsiooniks, mida rikastavad eelkõige intervjuud kunstnike. Tuleviku seisukohalt oleks oluline sedalaadi dokumenteerimist jätkata ning laiendada.

Absrtact

As the time goes by, monumental art of Soviet era is getting more and more rehabilitated, especially among the specialists of art history. Nevertheless, there are still some indifference towards the monumental artworks and indifference could be a powerful weapon when it comes to destruction of national monuments. When manorhouses, medieval churches and such are already a common value, appreciateing monumental artworks of Soviet era is still a very new topic. Soviet art often remind people their unplesant past as tied to the Soviet Union. When it comes to arhitecture, people often doesn't relate to the laconic and somewhat dull surfaces of it.

The current Bachelors thesis takes apart – technically and a bit philosophically – five pieces of art form Soviet era. Thesis tries to find out, how did artist made art when the general ideology was against them. They had to be twice as inventful to find out new ways to create artworks, develop new techniques which didn't even exist before. All five pieces of monumental art are very different and each carries an interesting story.

There are opinions, that occupation era influenced people to think and act according to goverments will. Actually young artist at the time didn't feel themselves that much pressured, all of them took their artwork seriously, even when it was a national subscription. They worked hard and enjoyed themselves being inventful. Stories of five monumental artworks are intresting from art historical and cultural point of view.

In conclusion, the thesis shows that these kind of studies are necessary, as they collect information from artist that has never gathered before. Thesis like that could be expanded scientifically and retained as an imporant documentation to the future of Soviet monumental art.

KASUTATAUD ALLIKAD

Arhiiviallikad

TALLINNA KULTUURIVÄÄRTUSTE ARHIIV (TKVA arhiiv)

Kalevi spordihalli muinsuskiate eritingimused. Koostaja Triin Ojari. TKVA arhiiv, n 9, s 3288.

Mustamäe ja Kopli suurpaneelamute otsaseinte mosaiikpannood. Koostaja Nele Hanson. TKVA arhiiv, n 9, s 7322.

Eesti Raadio skulptuuri „Raadiotuvi“ restaureerimise programm. As Liilo fm. TKVA arhiiv, n 12, s 659.

Publitseerimata allikad

Hanson, Nele. Tallinna suurpaneelamute välisviimistlus ja selle kaasajastamise problemaatika. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia kunstikultuuri teaduskond, Tallinn, 2010.

Kljavin, Keiti. Kaasaegsus ja kunstide süntees sotsialistliku modernismi kontekstis 1960. aastate eesti kunstis. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia kunstikultuuri teaduskond, Tallinn, 2010.

Kirjandus

Bergdoll, Berry, Dickerman, Leah. Bauhaus1919 – 1933: Workshops for Modernity The Musaeum of Modern Art – New York, lk 27.

Bruns, Dmitri. Elurajoonide elustamiseks. – Sirp ja Vasar, 7. IX 1962, nr. 36, lk 5.

Cruz, Lourdes, Muralism and Architecture: Art Fusion at Mexico's University City – Docomomo Journal nr 42. Art and Architecture. Barcelona, 2010, lk 25 – 27.

Hiiop, Hilka, Jukk, Ülle. Tarvase restorani seinapannoo. Päästmine või pääsemine? – Muinsuskaitse aastaraamat 2013, lk 66.

Kalm, Mart. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2001, lk 300.

Põldroos, Enn. Linn ja kunst. – Sirp ja Vasar 31. V 1963, lk 6.

Rohlin, Leo. Keraamika käsiraamat. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2012, lk 394.

Roopalu, Henn. Mõnedest linnaehituse probleemidest. – Sirp ja Vasar 18. X 1963, lk 4.

Salema, Sofia, Aguiar, Jose. Architecture surfaces conservation: (re)discovering sgraffito in Portugal, lk 2.

Taul, Gregor, Astrova, Aliina, Epner, Eero. Konspekteritud ruum. Tallinn: Lugemik, 2012, lk 76.

Tooming, Urmas. Linnuvabriku muna otsib endale uut asukohta. – Postimees, 1. IV 2009.

Torrent, Horacio. On Modern Architecture and Synthesis of the Arts: Dilemmas, Approaches, Vicissitudes – Docomomo Journal nr 42. Art and Architecture. Barcelona, 2010, lk 7 – 13.

Varblane, Reet. Konspekteritud ruum. — Sirp, 13. XII 2012.

Intervjuud

Igor Balašov 12.XII 2014

Leo Rohlin, 17. XII 2014

Riho Kuld 18. III 2015

Valli Lember-Bogatkina, 18. XII 2014

Vladimir Filantšuk 21. IV 2015

Kirjad

Heige Peets, konserveerimiskeemik, 16. IV 2015

Isabel Aaso-Zahradnikova, konservaator, 11. XII 2014

Madis Tuuder, muinsuskaitespetsialist, 12. XII 2014

Internetiallikad

Lankots, Epp 2009. Eesti 20. sajandi arhitektuuri kaitse programm. Tallinna nõukogudeaegne ehituspärand. Välitööd ja hinnang objektidele;

ftp://195.80.111.130/pub/HTTP/XX_saj._arhitektuur/maakondlikud%20ylevaated/harjumaa/tallinn/tallinn2.pdf (vaadatud 8. I 2015).

Kodres, Krista 2002. Eesti 20. sajandi arhitektuur.

<http://www.sirp.ee/archive/2002/01.03.02/Kunst/kunst1-1.html> (vaadatud 11. XII 2014).

Matvei, Jutta 2011. Kui kunsti üle otsustasid professionaalid.

<http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c6-kunst/kui-kunsti-uele-otsustasid-professionaalid> (vaadatud 7. I 2015).

ILLUSTRATSIOONIDE NIMEKIRI

1. Kunstide sünteesi näited Mehhikos. <http://unavidamoderna.tumblr.com/archive>

2. Mehhiko Riikliku Autonoomse Ülikooli raamatukogu.

<http://www.architravel.com/architravel/architects/juan-o-gorman/>

3. Monumentaalkunsti näide Minskis. Autori foto 2015.

4. Monumentaalkunsti näited Kalugas, Venemaal. Foto: Oliver Orro.

5. Kunstide sünteesi näide Tiranas, Albaanias .

<http://socialist-realist.blogspot.com/search/label/wall%20murals>

6. Mosaiikpannoo Minskis, Valgevenes. Autori foto 2015.
7. Keraamiline pannoos Helsingis. Foto: Marika Kruuse.
8. Kalevi spordihalli võidukavand. Valli Lember-Bogatkina. EAM. f-4. n-6. s-18.
9. Eelkavand. V. Lember-Bogatkina. EAM, f-4. n-6. s-17.
10. Spodihalli pannoos teostunud kavand. Autori foto 2015.
11. Pigmenteeritud krohvi lõigatud reljeef. Detail pannoost. Autori foto 2015.
12. Meespallurite figuurid pannoos parempoolses osas. Autori foto 2015.
13. Iluvõimleja motiiv. Autori foto 2015.
14. Otsaseina pannoodega paneelmajad valmimisjärgus Mustamäel. Foto: E. Norman, 1963. EFA 1- 2373.
15. Akadeemia tee 6 otsaseina monteerimine. Foto: S. Rosenfeld, 1962. EFA 0-90209.
16. Kavand Akadeemia tee 14 pannoos tarbeks. V. Lember-Bogatkina, 1962. EAM. 4. 2. 91.
17. Mustamäe 1960. aastail. Foto: Georgy Zelma. <http://digitaldu.coalliance.org/>
18. Metallist raam Akadeemia tee pannoos aluspaneelil. EFA.357.0-90208.
19. Alusraami täitmine eri värvi killustikuga. EFA.357.0-90207
20. Pannoos viimistlemine. EFA.357.0-90205-
21. Killustikuga täidetud alusraam. Autori foto 2014.
22. Skulptuuri „Telesilm“ makett. 1960. aastad. Kunstniku erakogu.
23. Skulptuuri detailid. 1960. aastad. Kunstniku erakogu
24. Kunstnik detaile seinale kinnitamas. 1960. aastad. Kunstniku erakogu.
25. Skulptuuri fakuur ja kinnitusdetailid. Autori foto 2014.
26. Skulptuur seinal. Autori foto 2014.
27. Raadiotuvi aastal 2011. Foto: Jarmo Kauge.
28. Leo Rohlin valmistamas ehisseina maketti. 1970. aastad. Kunstniku erakogu.
29. Detailid tsehhi põrandal. 1970. aastad. Kunstniku erakogu.
30. Detailid TEKT-is. 1970. aastad. Kunstniku erakogu.
31. Kompositsiooni seian kinnitamine. 1970. aastad. Kunstniku erakogu.
32. Kompositsiooni seina kinnitamine. 1970. aastad. Kunstniku erakogu.
33. Valmimisjärgne foto. 1970. aastad. Kunstniku erakogu.
34. Pannoos seiskord aastal 2013. Autori foto.
35. Ado Vabbe teemaline seinamaaling Tartus. <http://piiritus.ee/>
36. Maaling Malmi tänaval Tallinnas. <http://piiritus.ee/>
37. Navitrolla teemaline maaling Võrus. Foto: Triin Reidla.